

EMPÚRIES. DE LES DARRERIES DEL SEGLE III A MITJAN SEGLE I A.C. ALGUNES IDEES

PER

J.M. NOLLA

Al llarg dels anys, el nostre coneixement sobre Empúries a l'època baix-republicana ha anat variant, modificant-se notablement gràcies, sobretot, als resultats fornits per l'arqueologia i completats per les dades numismàtiques, epigràfiques i, fins i tot, per la reinterpretació dels pocs textos escrits que esmenten aquesta ciutat¹. Malgrat tot, queden, encara, aspectes

¹ L. VILLARONGA, *The aes coinage of Emporion*, Oxford, 1977, BAR Supplementary Series, núm. 23; E. SANMARTÍ, *La cerámica campaniense de Emporion y Rhode*, Barcelona, 1978, Monografies Emporitanes, IV; M. J. PENA, *Epigrafia ampuritana (1953-1980)*, a *Quaderns de Treball*, 4 (Barcelona), 1981; J. AQUILUÉ, R. MAR I J. RUIZ DE ARBULO, *Arquitectura de la Neápolis ampuritana: espacio y función hacia el cambio de Era*, a *Informació Arqueològica*, 40, 1983, p. 127-137; E. SANMARTÍ, J.M. NOLLA I X. AQUILUÉ, *Les excavacions de l'àrea del "Parking" al sud de la Neápolis d'Empúries (Informe preliminar)*, a *Empúries*, 45-46, 1983-1984, p. 110-153; J. AQUILUÉ, R. MAR, J.M. NOLLA, J. RUIZ DE ARBULO I E. SANMARTÍ, *El fòrum romà d'Empúries (Excavacions de l'any 1982). Una aproximació arqueològica al procés històric de la romanització al nord-est de la Península Ibèrica*, Barcelona, 1984, Monografies Emporitanes VI; F.J. NIETO i J.M. NOLLA, *El yacimiento arqueológico submarino de Riells/La Clota y su relación con Ampurias*, a *VI Congreso Internacional de Arqueología Submarina*, Cartagena, 1982 (Madrid, 1985), p. 265-283; R. MAR i J. RUIZ DE ARBULO, *El templo del foro romano de Ampurias*, a *Investigación y Ciencia*, 105, 1985, p. 68-77; ID., *El foro republicano de Empúries. Metrología y composición*, a *Protohistòria Catalana*. 6è. Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà 1984 (1986), p. 367-374; J. RUIZ DE ARBULO, *Emporion. Emporiae (218 a.C.-100 d.C.)*, Tesi Doctoral, Universitat de Barcelona, 1986; E. SANMARTÍ i J. M. NOLLA, *La datation de la partie centrale du rempart méridional d'Emporion (L'Escala, Alt Empordà, Catalogne)*, a *Documents d'Archéologie Méridionale*, 9, 1986, p. 81-110; M.J. PENA, *Hipòtesis noves sobre Empúries a partir de l'anàlisi de les fonts literàries*, a *Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans*, 7, 1988, p. 11-45; R. MAR, *Emporion-Emporiae. Ciudad y urbanismo romanos en el occidente mediterráneo*, Tesi Doctoral, Universitat Politècnica de Catalunya, 1988.

interessantíssims per resoldre, especialment pel que fa a la ciutat ortogonal de nova planta bastida a partir d'unes estructures campamentals en els darrers anys del segle II a.C., com podrien ser llur nom, entitat i relacions amb la veïna **Emporion**, entre d'altres.

Comencem per fixar aquells fets constatables i el més segurs possible, per, a partir d'aquí, establir un seguit d'hipòtesis que expliquin el procés històric d'aquell territori al llarg d'aquest segle i mig, aproximadament, immediatament anterior al canvi d'Era, en el ben entès de què no són sinó teories que, segons pensem, es recolzen en evidències força segures i que, ara com ara, s'adiuen millor que cap altra als documents arqueològics però que probablement caldria polir, modificar o rebutja a mesura que avanci la recerca.

En relació al nom hi ha una dicotomia absoluta entre els escriptors en llengua grega i els llatins. Pels autors hel·lènics que majoritàriament fan referència a la ciutat fundada pels focheus en temps anteriors a la fi de la Segona Guerra Púnica, en diuen **Emporion**. Fins i tot, si són autors més tardans d'època d'August o posteriors, també l'anomenen en singular llevat de Cl. Ptolomeu². Pels autors en llengua llatina, i no n'hi ha cap anterior a la segona meitat del segle I a.C., **Emporiae** és, sempre, el nom de la ciutat que se situa a migdia del golf de Roses, entre la desembocadura del riu Fluvià, al nord, i un dels braços del Ter, al sud³. Aquest nom en plural el trobem, per primera vegada, en Livi nascut el 64 o el 59 a.C. a **Patauium** i mort en aquesta mateixa ciutat el 17 d.C. i que, per tant, redactà la seva monumental història de Roma durant el principat d'August. Aquest historiador, sempre es refereix a Empúries, fins i tot si l'acció transcorre durant la Segona Guerra Púnica o quan la gran revolta indígena del 195 a.C. quan en aquell indret només hi havia la ciutat grega d'**Emporion**, ho fa fent servir el nom d'**Emporiae**, en plural, tal com faran, també, tots els altres escriptors llatins coetanis o posteriors i, d'entre els grecs, Cl. Ptolomeu. Per aquests autors, i són especialment valuosos Livi i tots els

² Així el Pseudo-Escíl·lax, autor de cap a mitjans segle IV a.C. que esmenta la ciutat en els capítols II i III de la seva obra, o Escimne de Quios, que escrigué en el segle I a.C. però que fou el compilador d'Efor (primera meitat del segle IV a.C.), Polibi de mitjans segle II a.C. (III, 39, 7 i III, 76, 1), Estrabó, d'època d'August (III, 4, 8), Appià del segle II d.C. (Iber. 7 i 40) o l'escriptor d'època bizantina, Esteve de Bizanci. Només Cl. Ptolomeu escriu **Emporiai** (II, 6, 19). Sobre les fonts escrites emporitanes podeu consultar la recopilació dels textos a M. ALMAGRO, *Las fuentes escritas referentes a Ampurias*, Barcelona, 1951, *Monografies Ampuritanas* I.

³ Tots els autors llatins, escriptors d'època augustal o del segle I d.C., que fan referència a Empúries ho fan, sempre, en plural (LIVI, XXI, 60 i 61; XXV, 19 i XXXIV, 8, 9, 11, 13 i 16; P. MELA, II, 89; PLINI, III, 22; SIL. ITALIC, III i XV). Entre els autors grecs d'època d'August o posteriors, només Cl. Ptolomeu escriu **Emporiai** en plural en lloc d'**Emporion** (II, 6, 19).

altres d'època augustal, Empúries és una ciutat romana, un municipi⁴, que du un nom plural, **Emporiae**, les Empúries compost a partir de la vella **Emporion** però recordant l'origen múltiple de fusió de dues ciutats i tres ètnies ("genus" és el mot que fa servir Livi). El brillant escriptor de **Patanium** no matisa i Empúries sempre serà **Emporiae** tot i que això sigui absolutament anacrònic. Enlloc hi ha una referència clara a la ciutat regular del turó i, per tant, no se'n recorda el nom⁵.

Pel que fa a aquesta qüestió, doncs, una dualitat cronocultural, amb uns autors hel·lens alguns més antics o que deuen fer servir fonts pròpies anteriors a l'existència de qualsevol altre assentament d'entitat a prop d'**Emporion** i els textos llatins, relativament tardans que quan escriuen sobre Empúries reflecteixen la realitat del seu temps, fos quin fos el moment històric concret.

Un altre fet ben establert és el pas de la ciutat grega, l'única existent quan desembarcà Escipió a **Emporion** el 218 a.C. a la ciutat romana d'**Emporiae** de la segona meitat del segle I a.C., amb uns passos intermitjts que corresponen a l'aparició del campament fortificat del turó d'Empúries, a ponent de la Neàpolis, la seva substitució per una ciutat regular de tipus itàlic, a les darreries del segle II a.C., independent de la polis grega i la qüestió, sovint plantejada i no solucionada, de la hipotètica ciutat ibèrica juxtaposada a **Emporion** segons s'hauria de desprendre de Livi (XXXIV, 9) i Estrabó (III, 4, 8).

Examinem els fets, assenyalant possibles solucions. **Emporion** fou aliada fidel de Roman, com recorda Livi oportunament (XXXIV, 9, 10) potser, com a ciutat focea germana de **Massalia**, des d'època immemorial si bé l'interès del **foedus** no se'ns fa palès fins als anys posteriors a la Primera Guerra Púnica i especialment després de l'expansió dels cartaginesos pel sud i sud-est d'Hispania. Per la seva ventajosa situació, en relació als punt

⁴ En efecte, encara que sovint s'ha pensat el contrari no hi ha cap evidència inqüestionable ni en les fonts, ni en l'epigrafia ni en la numismàtica per assegurar que **Emporiae** fou una colònia romana. En canvi sabem per Livi (XXXIV, 9) que primer els hispani i després els grecs "*in ciuitatem Romanam adscitis*" i a més, les dades epigràfiques on s'esmenten els magistrats urbans (*duoviri, aediles, flamines, questores* i l'*ordo decurionum*) i, especialment les monedes de bronze de la sèrie 17 de Villarronga (The aes coinage..., citat, p. 61, lám. IX) on pot llegir-se EMPORIA a l'anvers i MUN o MUNICI al revers (vegeu RUIZ DE ARBULO, Emporion-Emporiae..., citat, p. 418-437), que semblen confirmar que la ciutat fou municipi de dret romà.

⁵ Tanmateix, si bé és cert que cap autor hi faci referència explícita pensem que tal vegada Livi s'hi refereix a XXXIV, 9, en fer una descripció d'**Emporion** situada cronològicament al 195 a.C., en el moments immediatament anteriors a l'arribada del cònsol Cató. S'ha pogut demostrar, amb claredat (J. MARTÍNEZ GÁZQUEZ, La campaña de Catón en Hispania, Barcelona, 1974) que en escriure aquest capítol, el gran historiador seguí **Els Orígens**, d'un coneixedor directa de la ciutat focea, però el text i l'arqueologia no concorden massa i fa l'efecte que Livi, que desconeixia directament Empúries però que en canvi feia servir una rica i variada documentació i que en aquell mateix paràgraf fa diferents salts cronològics, s'empatolla i descriu una realitat de molt a finals del segle II i primera meitat de l'I a.C., com corresponent a inicis de la segona centúria anterior al canvi d'Era.

de procedència dels vaixells romans, pogué assegurar, gràcies al control, que pot ser perfectament indirecte, del territori de les rodalies, una operació enormement compromesa i difícil com és el desembarcament d'un exèrcit en un territori desconegut i el control quasi immediat de tota la faixa costanera de Catalunya, dels Pirineus a Tarragona. Si bé les fonts no parlen de l'actitud i dedicació dels emporitans, com aliats de Roma, en les lluites amb els púnics a la Península Ibèrica, tot fa pensar, i hi han innumbrables indicis, que fou una ajuda inestimable tant pel que fa a assegurar els lligams amb Itàlia com per l'avituallament i pagament de l'exèrcit, contactes i pactes amb les tribus ibèriques i com a exploradors i intèrprets en un territori que coneixien molt bé. Tampoc s'hauria de menysprear la participació de vaixells emporitans, juntament amb naus massaliotes, en els combats navals contra la marina cartaginesa i amb una tasca de vigilància, control i reforç de l'exèrcit de terra. Hi ha, sobretot constatable en els primers moments de la guerra i després de la crisi que seguí a la mort dels germans Escipió, tot un seguit d'indis que justifiquen el valorar com cal el paper emporità en aquest conflicte.

Arqueològicament, la presència romana a Empúries i al rerapaís immediat és intangible entre el 218 i el 195 a.C.⁶. A partir d'aquest instant, com a resultat de la reestructuració, el 197 a.C., de les conquestes hispàniques ens dues províncies, **Hispania Ulterior** i **Hispania Citerior**, i de la simultània revolta indígena esclafada pel cònsol M. Porci Cató⁷, els fets canvien substancialment car, de seguida, i hi ha d'haver, de segur, una relació causa/efecte, dins del primer terç del segle Segon, a partir d'una datació arqueològica sòlidament establerta, descobrim l'ocupació permanent del gran turó que domina, per l'oest, la Neàpolis i el port, amb un gran edifici de planta campamental del qual en coneixem, principalment,

⁶ Contràriament a E. RIPOLL, Els orígens de la ciutat romana d'Empúries. Discurs llegit el dia 8 de juny de 1978 en l'acte de recepció pública del Dr. Eduard Ripoll i Perelló a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. Barcelona, 1978, p. 48-49. En aquest treball s'insisteix en cercar els orígens de la ciutat regular en el campament d'Escipió de començaments de la Segona Guerra Púnica, però les restes estructurals més antigues i el material arqueològic recuperat en els estrats més profunds, sobre mateix de la roca geològica no corresponen a aquesta data sinó que s'ha de considerar una mica més modern (les sèries de AQUILUÉ MAR-NOLLA-RUIZ DE ARBULO-SANMARTÍ, *El fòrum...*, citat, p. 36-47 i 425-463). Per altra banda, una lectura atenta dels textos sobre el desembarcament romà a Empúries i dels primers moments de la presència romana a Catalunya, fa palès que **Emporion** és, només, el punt d'arribada i que de seguida el centre neuràlgic de la campanya militar es trasllada a **Tarraco**. Si Escipió muntà un **castra** a Empúries, fou solament un campament momentani, el temps just d'aplegar les tropes, descansar del llarg viatge per mar, reorganitzar-se, informar-se de la situació i, ràpidament, adreçar-se cap al sud. No oblidem que a final d'estiu, és a dir, molt poc dies després d'haver desembarcat ja eren a **Tarraco**. Un campament d'aquestes característiques no pot haver estat l'origen d'una ciutat.

⁷ Sobre la campanya de Cató: MARTÍNEZ GÁZQUEZ, La campaña de Catón..., citat; J.M. NOLLA, La campanya de M.P. Cató a Empúries el 195 a.C. Algunes consideracions, a *Revista de Girona*, 108, 1984, p. 150-157; RUIZ DE ARBULLO, Emporion-Emporiae..., citat, p. 237-244.

la fortalesa central, l'anomenat, convencionalment, **praesidium**, una poderosa estructura rectangular de 35 m. nord/sud i 70 est/oest que, en part, serà desmuntada i en part incorporada als edificis de la ciutat regular devers el 110-100 a.C.⁸. El caràcter militar de l'ocupació del pujol no pot discutir-se com tampoc l'origen romà de la fundació⁹ i això ja planteja alguns problemes que no semblen, ni de bon tros, resolts. En efecte, com s'ha de valorar l'existència de la fortalesa i de les forces militars corresponents, just a tocar els límits físics d'**Emporion**, a poc més de 150 m. cap a l'oest en línia recta? És un càstig per una postura considerada tèbia per Roma durant la revolta indígena? És, en canvi, una decisió presa de comú acord, o si més no acceptada pels emporitans, encaminada a defensar un port importantíssim, des d'un punt de vista militar i ben aviat, també, comercial, i, per tant, assegurar la tranquil·litat dels grecs¹⁰ alhora que es convertia en el gran centre de control del nord-est de Catalunya, des d'on podia centralitzar-se el cobrament dels tributs, vigilar una regió tot just acabada de pacificar i controlar des de molt a la vora la frontera nord de la **Hispania Citerior** que coincideix amb la serralada dels Pirineus i que fins a la conquesta del Lluçanès, Provença i Rosselló per Roma al darrer quart del segle II a.C., són territoris "bàrbars", tribals, no controlats directament ni per **Massalia**, i ben a prop del vell camí natural que comunica per la Depressió Pre-litoral, les Gàl·lies i **Hispania**, l'antiga Via Heraclea? Si bé no hi ha una resposta absolutament segura tot sembla indicar que la solució és més propera a la segona possibilitat que a la primera: el vibrant paràgraf que dedica Livi a la fidelitat d'Empúries a Roma (XXXIV,9, 10), l'esplèndida realitat de la **polis** grega durant l'etapa baix-republicana, el moment de màxima puixança econòmica tal com parlen d'un territori controlat directament pels emporitans, entre el qual destaca **Rhode**¹² i altres terres més a l'interior que en algun cas podria explicar-se com a part d'una

⁸ AQUILUÉ et alii, *El fòrum...*, citat, p. 36-47, 135-136 i 425-463; RUIZ DE ARBULO, *Emporion-Emporiae...*, citat, p. 245-254.

⁹ No pot ser d'altra manera per la cronologia, les característiques –tècnica constructiva i, sobretot, l'ús del peu romà en les dimensions del nucli central de la fortificació que anomenem **praesidium** que amida 120 per 240 peus és a dir, un per dos actus – i la història de l'establiment.

¹⁰ En el ben entès de què si Roma ho considerava necessari no li costava gaire "convèncer" l'aliat de les "avantatges" d'una proposta determinada encara que fos inòmoda o inacceptable.

¹¹ Sobre aquesta etapa: AQUILUÉ-MAR-RUIZ DE ARBULO, *Arquitectura de la Neàpolis...*, citat, p. 127-137; RUIZ DE ARBULO, *Emporion-Emporiae...*, citat, p. 228-300; MAR, *Emporion-Emporiae. Ciudad y urbanismo...*, citat; SANMARTÍ-NOLLA, *La datation de la partie...*, citat, p. 81-110; R. MAR i J. RUIZ DE ARBULO, *Sobre el ágora de Emporion*, a *Archivo Español de Arqueología*, 61, 1988, p. 40-60.

¹² Així ho especifica Estrabó (III, 4, 8). Sobre aquest període a **Rhode** consulteu; J. M. NOLLA, *Les ciutats romanes del nord-est de Catalunya. Els municipis d'època flàvia*, a *Homenatge al Professor Miquel Tarradell*, Universitat de Barcelona (en premsa).

antiga **chora**, l'existència de la qual, abans del 218 a.C., no està provada¹³ però que en el cas de Roses només s'explica a partir d'una concessió romana, després de la pacificació protagonitzada per M. Porci Cató, talment com la República va fer, a un altre nivell, amb **Massalia** diverses vegades en aquells mateixos anys.

Sigui com sigui, el campament i la fortalesa central del tossal no presenta estructures d'habitació anteriors com han palesat a bastament diverses excavacions¹⁴, tot i que aquella àrea podia haver estat conreada i feta servir de dipòsit agrari com testimonien un important conjunt de sitges que s'han anat detectant en diversos indrets del sector excavat a l'entorn del **praesidium** l'origen de les quals és indatable. S'ha de relacionar la construcció aquests dipòsits cavats a la roca amb **Emporion** o amb la fortalesa romana¹⁵? No ho podem dir però, i això és interessantíssim, no seran tapades les sitges i, per tant, funcionaran, moltes d'elles, fins al moment de la fundació de la ciutat ortogonal republicana i algunes fins més tard la qual cosa en fa pensar, en ser inimaginable deixar-les destapades si ja existien i no es feien servir, puix que aquests dipòsits oberts a la roca haurien constituït una nosa constant i haurien fet impossible urbanitzar l'indret adequadament. Per tant és raonable pensar que existissin d'abans o fossin obertes quan l'establiment del **praesidium** en el primer terç del segle II a.C. el cert és que tingueren una funció concreta mentre existí la fortalesa militar, la qual cosa ens permet deduir, més que en un magatzematge de gra pel consum de la tropa, en l'acaparament dels cereals procedents del rerapais, en bona part o completament, tribut indígena que seria la part més voluminosa de la càrrega de retorn, vers Itàlia dels nombrosos vaixells vinguts de les costes tirrèniques curulls, sobretot, d'àmfores de vi i que utilitzaven els ports emporitans com una de les principals portes d'accés i d'intercanvi amb el món itàlic, un producte preuat que quedaria sota protecció armada i a tocar el port d'embarcament. En aquest aspecte només

¹³ Que sapiguem potser només el text d'Appià (Ib., 7) hi faci referència. Ara com ara, però, no posem cap dada arqueològica incontestable sobre aquesta qüestió que resta completament oberta. Per èpoques més recents, posteriors a la repressió catoniana el text d'Estrabó (III, 4, 9) és molt clar en esmentar l'ocupació del rerapais immediat, des dels Pirineus, per part dels emporitans (Contràriament, Pena (Hipòtesis noves..., citat, p. 26) opina que es text d'Estrabó és una prova valuosa de l'existència d'una **Chora**).

¹⁴ Recordem la descoberta d'una necròpolis d'incineració del segle VI a. C., l'única evidència segura d'un ús concret del pujol abans del **praesidium** (vegeu M. ALMAGRO, Las necrópolis de Ampurias, Barcelona, 1955, Monografías Ampuritanas, III, p. 356-399. Pena ho qüestiona (Hipòtesis noves..., citat, p. 23-25), però basant-se en observacions molt parcials d'antigues excavacions i sense conèixer ni el material ni el resultat d'excavacions i reestudis. La seva opinió, en aquesta ocasió molt poc afortunada, no pot admetre's de cap manera.

¹⁵ Sobre aquesta qüestió consulteu: J. RUIZ DE ARBULO, Emporion y Rhodé. Dos asentamientos portuarios en el golfo de Roses, a Arqueología Espacial. Coloquio sobre distribución y relaciones entre los asentamientos, Terol, 1984, vol. 4, p. 127-132.

es continuaria la tradició de l'**Emporion** pre-romana¹⁶ i a més queda solucionat si més no teòricament, el problema de saber quin era el producte que, majoritàriament, omplirien les sentines de les naus en el viatge de retorn a Itàlia¹⁷. Les diferents funcions del **praesidium** que hem anat assenyalant, vigilància del territori, defensa i control del camí nord/sud i de la frontera de la província, cobrament i magatzematge d'una part del tribut indígena, ajuden, també, a explicar les peculiaritats i les dimensions d'aquesta mena de fortalesa campamental, amb un nucli central d'obra, certament monumental però de dimensions reduïdes, el **praesidium**, amb unes pavimentacions senzilles però evidents al seu voltant, sovint perforades per desenes de sitges i les restes d'una muralla, clarament anterior al recinte de finals de segle II a.C. i no pas més antic de principis de la mateixa centúria que s'identifica clarament per sota mateix de la muralla sud de la ciutat ortogonal¹⁸.

En parlar del campament permanent romà, antecedent directe de la ciutat regular de vers el 110-110 a.C., cal tornar-se a plantejar la qüestió de la suposada barriada indígena juxtaposada a l'**Emporion** grega que sembla desprendre's de les dues referències més valuoses però també més compromeses i difícils d'interpretar d'entre tots els textos antics que fan esment d'aquesta ciutat¹⁹. El problema plantejat ha estat objecte de discussions aferrissades i de diverses propostes de solució, des de la teoria clàssica que suposava que l'hàbitat indígena s'havia de cercar per sota del subsòl de la ciutat romana fins la possibilitat de què hom la localitzes a migdia de la Neàpolis més enllà de la muralla meridional, a l'àrea del "Parking". En relació a aquest fet una anàlisi acurada potser ha de separar els textos d'Estrabó i Livi que fan servir fonts diferents i que responen a òptiques distintes. Estrabó es referiria a la ciutat grega anterior a la conquesta romana i la **dipolis** que ell esmenta pot ser identificada com

¹⁶ La importància d'Empúries en el comerç de cerelas a època clàssica ha estat posat de manifest diverses vegades amb dades que semblen incontestables (consulteu RUIZ DE ARBULLO, *Emporion y Rhode...*, cita, t. p. 127-132, amb la bibliografia i la discussió de les diverses dades). Per altra banda, seria inexplicable un trencament d'aquesta tradició i d'un comerç tan important pel sol fet de l'arribada de Roma a "Hispania".

¹⁷ En efecte, l'importantíssim comerç de les costes tirrèniques italianes a la costa de llevant de la Península Ibèrica basat, sobretot, en el vi com a producte d'arribada fan necessària l'existència d'una càrrega de retorn que, possiblement, és múltiple però on devia sobresortir pel volum i importància una matèria primera que segons opinem seria el blat i altres cereals (Sobre el comerç amfòric d'època baix-republicana: J.M. NOLLA I F.J. NIETO, *La importación de ánforas romanas en Cataluña durante el período tardo-republicano*, a *Anfore romane e storia economica: un decennio di ricerche*. Siena, 1986 (en premsa)).

¹⁸ Sobre la fortificació meridional per sota de la muralla de la ciutat regular: M. ALMAGRO, *Estatigrafía de la ciudad helenístico-romana de Ampurias*, a *Archivo Español de Arqueología*, 20, 1947, p. 183-186. Sobre la seva cronologia i significat: RUIZ DE ARBULLO, *Emporion-Emporiae...*, citat, p. 248-254; J. BARBERA i E. MORRAL, *La porta sud de la muralla de la ciutat romana d'Empúries (Campanyes 1972-1975)*, a *Ampurias*, 44, 1982, p. 133-145.

¹⁹ Ens referim, evidentment a Livi (XXXIV, 9) i Estrabó (III, 4, 8).

l'existència d'un barri ibèric dins d'**Emporion**²⁰ o, potser millor, com una barriada adossada, fora muralla tal com semblen palesar estructures d'habitació molt antigues construïdes més enllà de la muralla grega de principis del segle IV i destruïdes durant la segona meitat del segle III a.C. per una necessitat de millorar les defenses urbanes²¹. Pel que fa al text de Livi²², és ben clar que no pot referir-se a un moment anterior al 195 a.C.. En afecte això és cert i només cal llegir amb una mica de detall tota la campanya de Cató a Empúries i rodalies per adonar-se'n de què només hi ha la ciutat grega que juga un paper destacat en el desembarcament i en el desenllaç de la batalla campal que acabà amb la revolta. Per tant, cal suposar que la barriada dels **hispani** ha de ser posterior, entre la fi de les guerres catonianes i la segona meitat del segle I a.C. El problema és on situar-la, puix que no hi han massa indrets per fer-ho estant el turó ocupat pel campament militar romà²³, l'àrea del "Pàrking", que presenta interessants estructures és insuficient i a més sembla correspondre a un sector artesana²⁴ i el sector entre la Neàpolis i el pujol de ponent es presenta ocupat, en les àrees prospectares, per cementiris. És cert que no coneixem el límit septentrional de la fortalesa romana però la planta de la ciutat regular posterior situa el **praesidium** desplaçat cap al sud, del centre geomètric, però en canvi se situa en posició central en relació al mur que compartimenta en dos la ciutat regular, una al sud amb un total de 2/3 de la superfície absoluta, i una altra al nord, amb 1/3. No podria cercar-se l'hàbitat indígena en aquell indret l'únic, no explorat mai fins a la roca? Per altra banda, bona part d'aquell sector queda en una gran fondalada que mira

²⁰ RUIZ DE ARBULO, *Emporion-Emporiae...*, citat, p. 255-257; PENA, *Hipòtesis noves...*, citat, p. 26-27.

²¹ Segons han demostrat les excavacions del subsòl del temple de Serapis dirigides per E. Sanmartí a qui agraïm la notícia (aquestes campanyes són en curs de publicació).

²² En efecte, només cal llegir, detalladament, els capítols que l'historiador de **Patauium** dedica a narrar els inicis de la campanya militar contra els indígenes revoltats en el territori immediat d'Empúries (XXXIV, 8 a 16) per adonar-se'n que allí només existeix una ciutat: **Emporion** (PENA, *Hipòtesis noves...*, citat, p. 26-27, especialment).

²³ Ara com ara, i tot el sector meridional de la ciutat romana, des de l'anomenada muralla transversal ha estat a bastament explorat, no pot defensar-se, seriosament, l'existència del hàbitat indígena en aquest lloc com fa Pena (*Hipòtesis noves...*, citat, p. 24) a partir d'unes dades parcials que cal valorar oportunament. En efecte, és cert que en alguns punts, sobre la roca hi han restes d'algun foc, sempre en els sectors a tocar les muralles del **praesidium** però això no prova altra cosa que una freqüentació que podria correspondre perfectament a la tropa de vigilància de la fortalesa. Els que és important és que no hi ha estructures, restes d'edificis ni, per ara, cabanes. Quant als murs anteriors a les Cases Romanes 1 i 2, els estudis de M. Santos confirmen que la primera ocupació correspon a la ciutat ortogonal de finals del segle II a.C. (M. SANTOS, *Una aproximación al estudio de la arquitectura doméstica en la Ampurias tardorrepública*, a *Jornades Internacionals d'Arqueologia romana. De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior*, Granollers, 1987, p. 320-327; ID. *Distribución y evolución de la vivienda urbana tardorrepública y altoimperial en Ampurias*, a *Congreso sobre la Casa Romana en Hispania*, Saragossa, 1988 (en premsa)).

²⁴ SANMARTÍ-NOLLA-AQUILUÉ, *Les excavacions de l'àrea...*, citat, p. 110-153.

cap al nord-oest, un espai ideal per que s'hi alcés un nucli ocupat per indígenes, una mena de **canaba** on viurien les dones i els fills dels soldats de guarnició a Empúries, ciutadans romans, auxiliars itàlic i indígenes, tal com passa en altres llocs en aquests mateixos anys, i tota aquella fauna humana que viu de i per una agrupació militar permanent.

A les darreries del segle II a.C., el campament militar deixa el seu lloc a una ciutat, regular i rectangular, de tipus clarament itàlic, d'uns 700 m., d'eix nord/sud i uns 300 m. d'est a oest, amb unes muralles d'**opus poligonal** assenyalant el **pomerium**, amb un gran fòrum obert, presidit per un temple rodejat d'un tripòrtic en U, alçat sobre un criptòpòrtic que aprofita i incorpora a les noves estructures murs i elements de la fortalesa central del campament militar, l'anomenat **praesidium**²⁵. La ciutat s'edifica a partir de l'orientació del nucli central de la fortalesa i fixa un quadriculat d'**insulae** de les mateixes dimensions (1x2 **actus**) però ara, per adaptar-se millor a la topografia del lloc, amb un eix longitudinal nord/sud. Cal insistir, novament, en l'existència d'un gran mur transversal (est/oest), ben datat en l'època mateix de la fundació de la ciutat regular²⁶ i que divideix el gran rectangle urbà en dues parts, una a migdia, els 2/3 del total que presenta perfectament centrada la plaça foral, i una altra a tramuntana, més petita 1/3²⁷. Aquestes circumstàncies han estat interpretades com la coexistència d'una ciutat doble, fundada a l'hora i rodejada per la mateixa muralla però físicament separades per un gran mur que, més endavant, quan serà una nosa inútil es desmuntarà per facilitar la circulació i la integració de les dues barriades, que hauria servit per situar els emigrants itàlics amb un fort impacte campanià²⁸ al sud i al nord, els ibèrics²⁹.

També ha despertat gran interès l'hipotètic estatut colonial de la ciutat republicana en base a una inscripció fragmentària³⁰, en l'enorme regust itàlic de l'urbanisme emprat i en la coincidència lògica de l'aparició de la ciutat i el naixement de les primeres vil·les en el territori de l'entorn que

²⁵ Vegeu: AQUILUÉ et Alii, El fòrum..., citat; RUIZ DE ARBULO, Emporion-Emporiae..., citat; MAR, Emporion-Emporiae. Ciudad y Urbanismo..., citat.

²⁶ Segons va provar l'excavació estratigràfica efectuada durant la campanya de 1983 (Diari d'Excavacions, Muralla Transversal, 1983. Notícia a RUIZ DE ARBULO, Emporion-Emporiae..., citat, p. 334-335).

²⁷ RUIZ DE ARBULO, Emporio-Emporiae..., citat, p. 340-378.

²⁸ MAR-RUIZ DE ARBULO, El foro republicano..., citat, p. 367-374; MAR, Emporion-Emporiae. Ciudad y urbanismo..., citat, p. 107-124.

²⁹ RUIZ DE ARBULO, Emporion-Emporiae..., citat, p. 340-378.

³⁰ AQUILUÉ et alii, El fòrum..., citat, p. 128-132; ID. Una làpida dedicada a M. Iunius Suanus aparecida en el foro de Ampurias, a Epigrafia Hispánica de época romano-republicana, Saragossa, 1986, p. 152-256. Discussió a M. MAYER i I. RODA, L'epigrafia romana a Catalunya, estat de la qüestió i darreres novetats, a Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans, 5, 1985, p. 161-186 i a PENA, Hipòtesis noves..., citat, p. 27-30. Tanmateix no s'aporta cap dada indiscutible i la qüestió queda, de moment, oberta.

assenyalen "el Gran Canvi"³¹. La qüestió si bé interessant és de detall, car el que és segur és la presència d'itàlics en aquest país i el canvi d'actitud de Roma en relació a aquestes terres que passen de l'explotació colonial més grollera a la romanització³². Que en aquest procés importantíssim hi participa activament la república romana en són prova el fet de què la ciutat regular ocupa l'indret del campament militar i que el **praesidium**, en part desmantellat, s'incorpora als nous edificis o es fa servir de pedrera de noves construccions, cosa del tot impensable sense la voluntat política de les autoritats romanes d'aquesta província. Aquest fet serveix també per assenyalar que les causes que havien fet necessari construir i mantenir la fortalesa havien desaparegut o canviat³³, com també ho assenyala l'ocupació del rerapaís immediat a l'aparició dels primers **fundi** que podem reconèixer a través de les **villae**, ocupant una terra que, en bona part, només podia lliurar la República presa als indígenes molt probablement durant la guerra catoniana. Ara bé, tot això, en efecte, no serveix per poder assegurar que la ciutat, que és doble, dividida físicament per un mur³⁴, tingués un estatut determinat i, de fet, és ben estrany que els textos antics no en facin esment, però en canvi si que ens indica la presència d'un element itàlic, més o menys nombrós, però molt actiu, on hi hauria de tot des de **socii**, ciutadans de dret llatí i, potser també, ciutadans romans, que habitarien el sector sud de la d'aquells que haurien viscut a redós del **praesidium**, i d'altres atrets per les possibilitats del lloc, haurien tingut reservada la part nord, dins d'un mateix perímetre emmurallat però amb una separació física i evident de dues ètnies, de dues maneres de viure, de dues situacions davant de Roma, però en canvi un model eficaç per "llatinitzar" i integrar, unes poblacions molt disperses. No oblidem, tampoc, que durant època baix-republicana des d'Empúries s'emet una moneda de bronze de metrologia romana i llegenda ibèrica on es llegeix "dels indicets", encunyada per a tots els habitants del nord-est de l'actual Catalunya, un fet que passa en altres llocs, i que, a més,

³¹ Amb aquest nom definim el canvi d'actitud de Roma en relació a **Hispania** que detectem amb l'aparició de les primeres ciutats de tipus itàlic, fundades **ex novo** i l'aparició simultània de les primeres **villae** en el seu rerapaís (J.M. NOLLA i J.CASAS, Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al nord-est de Catalunya, Girona, 1984, p. 24-26; ID. Els inicis de la romanització al rerapaís emporità. Algunes dades, a Jornades d'Història de l'Empordà. Homenatge a J. Pella i Forgas, Girona, 1987, p. 101-119).

³² El fet de què sigui precisament a les darreries del segle II a.C. l'inici del "Gran Canvi" és degut, sens dubte, a un seguit de circumstàncies molt complexes algunes de les quals han estat, ja, assenyalades (vegeu nota 31).

³³ No oblidem que l'arc territorial entre Itàlia i la Península Ibèrica, que constituirà la **Provincia Narbonense**, no serà conquerit per Roma fins les campanyes de Gn. Domitius Ahenobarbus de 122 a 118 a.C.

³⁴ En relació a aquest fet, Ruiz de Arbulo ha assenyalat, intel·ligentment que potser els textos de Livi (XXXIV, 9) i d'Estrabó (III, 4, 8) es referien a aquesta **dipolis**, la del turó i no a una hipotètica compartimentació de la Neàpolis (Emporion-Emporiae..., p. 340-378). Pel text de Livi som de la mateixa impressió com ja hem indicat anteriorment.

les excavacions han permès recuperar làpides i grans inscripcions en alfabet ibèric d'una gran qualitat que devien adreçar-se a aquest important grup d'habitants autòctons integrats a l'interior del **pomerium**, possiblement en una situació peculiar però en el camí més ràpid per integrar-se i barrejar-se. No cal oblidar que aleshores la llengua ibèrica era parlada per la immensa majoria dels habitants d'aquest territori, perfectament coneguda pels propis grecs que devien formar una comunitat bilingüe i que, a més, entre els itàlics el llatí només devia ser la llengua materna d'un grup potser no pas el més nombrós essent probable la pluralitat lingüística, reflex fidel de la situació itàlica, essent en aquest cas, el llatí, la llengua de relació entre ells, la llengua de Roma, i per tant, la futura llengua de tots mentre que l'ibèric era la llengua de relació amb el territori. No podria ajudar a explicar aquesta situació plurilingüal l'ús sistemàtic de l'ibèric en les monedes i en inscripcions fins ben bé mitjans del segle I a.C. i que aquest fet, la llunyania i l'origen tan divers pels habitants de la ciutat del turó, hagués dut als escriptors d'època d'August i immediatament posteriors a simplificar i quan parlen dels **hispani** referir-se de fet a tots els habitants de la ciutat regular, autòctons i itàlics, és igual, incapaços de filar més prim i d'entendre, de lluny i a una distància notable dels fets, una situació enormement complexa?³⁵.

Que ibèrics i itàlics havien arribat a fondre's, integrant-se, uns i altres, en un sol cos sembla que queda clar en el text de Livi (XXIV, 9, 3) quan, en referir-se a l'establiment de **Romani coloni** després de la victòria de **Munda**, assenyalava clarament els tres **genus** que quan ell escriu es troben units en un sol cos jurídic, accediren a la ciutadania romana gradualment, primer, és ben clar, els **hispani** que no poden ser sinó els antics habitants de la ciutat regular –ibèrics i itàlics– i més tard els grecs, essent els tercers, no hi ha dubte els **coloni romani** instal·lats pel diví Cèsar.

³⁵ De fet, els autors antics llatins, Livi (XXXIV, 9) i Plini (Nat. Hist, III, 3, 4), sobretot, no parlem d'ibers ni d'indicets sinó d'**hispani** un i **veterum incolarum** l'altre. No podria amagar aquests mots la confusa realitat de la ciutat ortogonal que es funda desmuntant una fortalesa militar i clarament itàlica. que no es parli clarament del fet és una qüestió ara com ara insoluble però no oblidem que de Livi, per exemple, només en conservem una part reduïda de la seva obra, on, és molt probable que hi hagués altres notícies sobre Empúries molt més aclaridores. Estrabó, efectivament (III, 4, 8), sembla que es refereixi a una realitat molt més antiga, en aquest cas, si, greco-indígena.